Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

RNI:GUJMUL/2014/66126 ISSN 2454-3705

श्रुतसागर | શ્રુતસાગર

SHRUTSAGAR (MONTHLY)

May-2016, Volume : 02, Issue : 12, Annual Subscription Rs. 150/- Price Per copy Rs. 15/-

EDITOR : Hiren Kishorbhai Doshi

BOOK-POST / PRINTED MATTER

હાલરડું....

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर

For Private and Personal Use Only

राष्ट्रसंत प. पू. आचार्य श्री पद्मसागरसूरीश्वरजी म.सा. नी निश्रामां गिरनार थी शत्रुंजय छ'री पालित संघयात्रा मुहूर्त प्रदान महोत्सव ता. १-५-२०१६

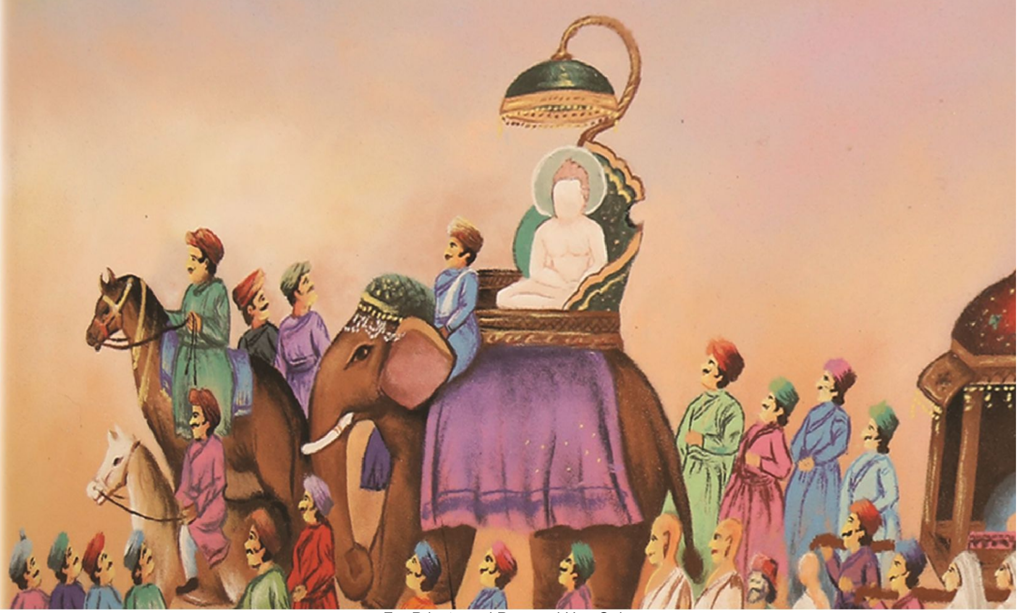

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

ISSN 2454-3705

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर का मुखपत्र

श्रुतसागर શ્રુતસાગર

SHRUTSAGAR (Monthly)

वर्ष-२, अंक-१२, कुल अंक-२४, मई-२०१६
Year-2, Issue-12, Total Issue-24, May-2016

वार्षिक सदस्यता शुल्क-रु. १५०/- ❖ Yearly Subscription - Rs.150/-

अंक शुल्क - रु. १५/- ❖ Issue per Copy Rs. 15/-

आशीर्वाद

राष्ट्रसंत प. पू. आचार्य श्री पद्मसागरसूरीश्वरजी म. सा.

❖ संपादक ❖	❖ सह संपादक ❖	❖ संपादन निर्देशक ❖
हिरेन किशोरभाई दोशी	डॉ. उत्तमसिंह	श्री गजेन्द्रभाई पढियार

एवं

ज्ञानमंदिर परिवार

१५ मई, २०१६, वि. सं. २०७२, वैशाख सुदि-९

प्रकाशक

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर

(जैन व प्राच्यविद्या शोध-संस्थान एवं ग्रन्थालय)

श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र कोबा, गांधीनगर-३८२००७

फोन नं. (079) 23276204, 205, 252 फैक्स : (079) 23276249, वॉट्स-एप 7575001081

Website : www.kobatirth.org **Email :** gyanmandir@kobatirth.org

For Private and Personal Use Only

अनुक्रम

1	संपादकीय	डॉ. उत्तमसिंह	3
2	ગુરુવાણી	આ. શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિજી	4
3	Beyond Doubt	Acharya Padmasagarsuri	6
4	શ્રી વીરજિન હાલરડું	આ.વિ. યોગતિલકસૂરિ	8
5	નાણા તીર્થના કેટલાક પ્રાચીન લેખો	મુનિશ્રી સુયશચંદ્રવિજયજી	11
6	ज्ञानमन्दिरपञ्चकम्	मञ्जूनाथ भट्ट	16
7	ભારતીય ચિત્રકળા પર એક દૃષ્ટિ	લેખક-શ્રીયુત અજિત ઘોષ અનુ.પં.અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ	18
8	कुमारपालचरियं में घटित लक्षणा का स्वरूप	जोली सांडेसरा (शोधछात्रा)	21
9	आचार्य श्रीकैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर में ग्रंथसूचना शोधपद्धति : एक परिचय	रामप्रकाश झा	**27**

❖ ❖ ❖

प्राप्तिस्थान :-

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
तीन बंगला, टोलकनगर,
हॉटल हेरीटेज़ की गली में,
पालडी, अहमदाबाद - ३८०००७
फोन नं. (०७९) २६५८२३५५

संपादकीय

डॉ. उत्तमसिंह

श्रुतसागर का यह अंक आपके करकमलों में सादर समर्पित करते हुए हार्दिक आनन्द की अनुभूति हो रही है। इस अंक में गुरुवाणी शीर्षक के तहत आचार्यदेव श्री बुद्धिसागरसूरीश्वरजी म.सा. का लेख प्रकाशित किया जा रहा है जिसमें आत्मा एवं परमात्मा की अभेदोपासना रूप श्रेष्ठतर ज्ञानयोग का सुन्दर वर्णन किया गया है। द्वितीय लेख राष्ट्रसंत आचार्य भगवंत श्री पद्मसागरसूरीश्वरजी म.सा. के प्रवचनांशों की पुस्तक 'Beyond Doubt' से क्रमबद्ध श्रेणी के तहत संकलित किया गया है।

अप्रकाशित कृति प्रकाशन योजना के तहत इस अंक में प.पू. आ.श्री वि.योगतिलकसूरिजी म.सा. द्वारा संपादित 'श्री वीरजिन हालरडुं' नामक प्राचीन कृति प्रकाशित की जा रही है। मारुगुर्जर भाषा में निबद्ध यह पद्यबद्ध रचना प्रसिद्ध जैनकवि श्री वीरविजयजी म.सा. कृत है। इसके साथ ही पं. श्री मञ्जूनाथ भट्ट विरचित 'ज्ञानमन्दिरपञ्चकम्' नामक मौलिक रचना भी प्रकाशित की जा रही है जिसमें आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर कोबातीर्थ का सुन्दर वर्णन प्रस्तुत किया गया है।

प.पू.मुनिश्री सुयसचंद्रविजयजी म.सा. द्वारा संकलित व संपादित 'नाणा तीर्थना केटलाक प्राचीन लेखो' नामक लेख के तहत इस तीर्थ से प्राप्त प्राचीन मूर्तिलेख प्रकाशित किये जा रहे हैं पूज्यश्री ने इन महत्त्वपूर्ण लेखों का संकलन एवं संपादन कर प्राचीन ऐतिहासिक धरोहर को प्रकाश में लाने का सुन्दर प्रयास किया है।

पुनः प्रकाशन योजना के तहत इस बार 'भारतीय चित्रकला पर एक दृष्टि' नामक लेख प्रकाशित किया जा रहा है। श्री अंबालाल प्रेमचंद शाह द्वारा संपादित यह लेख 'विश्ववाणी' नामक पत्रिका में जनवरी १९४२ में प्रकाशित हुआ था। इसके साथ ही जोली सांडेसरा (शोधछात्रा) द्वारा लिखित 'कुमारपालचरियं में घटित लक्षणा का स्वरूप' नामक शोधपूर्ण लेख भी प्रकाशित किया जा रहा है। 'आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर में ग्रन्थसूचना शोधपद्धति एक परिचय' लेख के तहत इस ग्रन्थागार में विद्यमान शोधसामग्री वाचकों के लिए कम से कम समय में उपलब्ध कराने हेतु प्रयुक्त संगणकीय प्रक्रिया का परिचय दिया गया है।

आशा है इस अंक में संकलित सामग्री द्वारा हमारे वाचक लाभान्वित होंगे व अपने महत्त्वपूर्ण सुझावों से अवगत कराने की कृपा करेंगे।

❖ ❖ ❖

For Private and Personal Use Only

ગુરુવાણી

આચાર્ય શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિજી

અભેદોપાસનારૂપયોગ શ્રેષ્ઠતર છે.

समापत्तिरिह व्यक्तमात्मनः परमात्मनि ।

अभेदोपासनारूपस्ततः श्रेष्ठतरो ह्ययम् ।।૫૯।।

પરમાત્મામાં આત્માની સમાપત્તિ કરવાથી આત્માને પરમાત્મતાનો સ્પષ્ટ અનુભવ આવે છે. આત્મા અને પરમાત્માની અભેદોપાસના રૂપ શ્રેષ્ઠતર યોગ છે. પ્રથમ અભ્યાસ કરતાં પરમાત્મામાં આત્માની સ્થિરતા, લીનતા કરવી પશ્ચાત્ પરમાત્માથી આત્મા ભિન્ન નથી એમ ભાવવું. મારા આત્મામાં પરમાત્મપણું છે, અને તે સત્તાગ્રાહક સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ સ્પષ્ટ છે એમ ભાવવું.

આત્મા અને પરમાત્માની અભેદોપાસના કરતાં કરતાં આત્મા તે જ પરમાત્મા છે એમ અનુભવ ખીલતો જાય છે. આત્મા તે જ પરમાત્મા છે એમ ધ્યાન કરતાં અભેદપણે ભાવના કરવાથી પરમાત્મત્વ પ્રગટે છે. જેવો સંયમ કરવામાં આવે તેવો ધ્યાતા થાય છે. પરમાત્માનો સંયમ કરતાં અને આત્મામાં પરમાત્માની ઉપાસના કરવાથી આત્મા અને પરમાત્માનો ભેદ ટળી જાય છે. એમ જ્ઞાનયોગીઓને અનુભવ આવે છે.

આત્મા અને પરમાત્માની અભેદોપાસના કરતાં પૂર્વે સંગ્રહનય દૃષ્ટિથી સર્વ પ્રાણીઓ કે જે ઉર્ધ્વલોક, તીર્ચ્છાલોક અને અધોલોકમાં રહેલા છે તેઓમાં પરમાત્મત્વ દેખવું, લાવવું, જે જે પ્રાણીઓ દેખવામાં આવે છે તેઓના શરીરાદિ તરફ ન દેખતાં તેઓમાં રહેલી પરમાત્મત્વ સત્તા દેખવી અને મનમાં પણ સર્વ જીવોની પરમાત્મતા વિચારવી.

સૂક્ષ્મસત્તાગ્રાહક સંગ્રહનયદૃષ્ટિથી પશુ, પંખીઓ અને મનુષ્યોની શરીરાદિ ચેષ્ટાઓ તરફ અલક્ષ્ય કરીને ગમે તેવા સંયોગોમાં પણ તેઓનામાં પરમાત્મત્વ દેખવું અને ભાવવું. પોતાના આત્મામાં પરમાત્મત્વ દેખવું અને ભાવવું. સર્વ પ્રાણીઓમાં સત્તાએ પરમાત્માઓ છે એમ ભાવના ભાવવી.

બાળકો, યુવાનો, વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ અને પુરુષોમાં સત્તાએ પરમાત્મ દેવ છે એવું દૃઢ નિશ્ચયથી માનવું અને તેઓમાં રહેલા પરમાત્મપણા સંબંધી ખ્યાલ કરવો. ચઉદ રાજલોકમાં સત્તાએ સર્વ જીવોમાં પરમાત્મત્વ છે એમ સંગ્રહનય દૃષ્ટિથી દેખવું અને ભાવવું.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

મારામાં જેવું પરમાત્મત્વ રહ્યું છે તેવું આ આંખે દેખાતા સર્વ જીવોમાં પરમાત્મપણું રહ્યું છે તેથી સત્તાની અપેક્ષાએ આખું જગત્ સદ્દ્ચિત્ પરમાત્મરૂપ દેખાય છે. સત્તાએ ચિદ્ રૂપ સર્વ જીવોની સેવા ભક્તિ અને ધ્યાનમાં એકત્વ રૂપ ઉપાસના કરવાથી નાત, જાત, નામ, રૂપાદિ સ્થૂલ ભેદની ભ્રાન્તિનો નાશ થાય છે અને પરમાત્મત્વજ સર્વત્ર સત્તાથી અવલોકાય છે. આ પ્રમાણે ખાતાં, પીતાં, ઉઠતાં, બેસતાં અને અન્ય કાર્ય કરવા છતાં સંગ્રહનયદૃષ્ટિથી સત્તાની અપેક્ષાએ સર્વત્ર પરમાત્માની ભાવના ભાવ્યાથી આત્માની અને પરમાત્માની અભેદોપાસનાની સિદ્દ્ધિ થાય છે.

સર્વ પ્રાણીઓમાં સત્તાએ પરમાત્માઓ રહ્યા છે, આમ જે જુવે છે તે પોતાનામાં અન્યોમાં પ્રભુને જોઇ શકે છે અને તે પ્રભુને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જે મનુષ્ય અભેદોપાસનાથી આખી દુનિયામાં પરમાત્મ દેવનો સંયમ કરતો નથી તે પ્રભુની પ્રાપ્તિ ઇચ્છે તો ક્યાંથી તે તેને મળી શકે?

જે સર્વ જીવોમાં અભેદોપાસનાથી પરમાત્મપણું સત્તાએ દેખતો નથી અને સર્વ જીવોને ચ્હાતો નથી તે પ્રભુના નામ વડે પ્રભુની સાથે અભેદોપાસના કેવી રીતે કરી શકે?

આખી દુનિયામાં ઉદાર ભાવથી સત્તાએ સર્વ જીવોને પરમાત્માઓ માનીને તેઓના પ્રતિ આત્મદૃષ્ટિ રાખીને તથા આત્મદૃષ્ટિને આચારમાં મૂકીને વર્તવાથી પ્રભુની ભક્તિ સેવારૂપ અભેદોપાસના ક્ષણેક્ષણે થયા કરે છે. આત્મામાં પ્રભુતા પ્રગટાવવાની અભેદોપાસના સર્વોત્તમોપાય છે.

દુનિયામાં સર્વ જીવોની સાથે સત્તાએ તેઓ પરમાત્માઓ છે એવો ભાવ રાખીને વર્તવું જોઇએ. જે અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ અરૂપી આત્મતત્ત્વ પોતામાં વ્યાપી રહ્યું છે તેવા પ્રકારે સર્વ પ્રાણીઓમાં ભિન્ન ભિન્ન આત્મતત્ત્વ એક સરખા ગુણવાળું વ્યાપી રહ્યું છે. તે આત્મતત્ત્વને જ ખરી રીતે દેખવાનું છે અને તેને જ ખરી રીતે પૂજવાનું છે અને તેના સ્વભાવે ખરી રીતે વર્તવાનું છે.

નાના મોટા ત્રણ ભુવનમાં રહેલા સર્વ દેહધારીઓમાં એકસરખા સત્તાએ પરમાત્માઓને દેખવા. આવી રીતે સત્તાએ પરમાત્મત્વને દેખવાથી સર્વ જીવોની સાથે વૈર વિરોધ રહેતો નથી અને તેમજ અહં મમત્વરૂપ મોહભાવ સ્વયમેવ પાણીમાં લૂણની પેઠે વિલય પામી શકે છે એમાં કંઇ આશ્ચર્ય નથી.

(Countinue...)

❖ ❖ ❖

For Private and Personal Use Only

Beyond Doubt

Acharya Padmasagarsuri

Like the Sethji we want all these free of cost but we have to bear in mind that without working hard and putting some effort none, can achieve anything be it material or spiritual. Punya is earned only by good deeds and evil deeds lead to the accumulation demands-viz. of Papa or sin. When 'Punya' and 'Papa' bear fruit we are subjected to favourable and unfavourable situations in life respectively. Happiness and misery also are the resultant of previous deeds. Auspicious and unauspicious planets have nothing to do with our lives:-

"कर्मणो हि प्रधानत्वम्, किं कुर्वन्ति शुभा ग्रहाः
वसिष्ठदत्तलग्नोऽपि, रामः प्रव्रजितो वने ।।"

Only Karma is the ruling factor of our life. However auspicious the stars may be they cannot change our fate. Vasishta Rishi had fixed the most auspicious time for the coronation of Sri Rama, but Sri Rama owing to his previous Karmas had to retire to the forest for fourteen years. Even Sri Rama had to experience the fruit of his Karmas, what to then say of ordinary people, Adi Sankara Charya too believed in the Karma theory and said:-

"स्वयं कर्मकरोत्यात्मा, स्वयं तत्फलमश्नुते
स्वयं भ्रमति संसारे, स्वयं तस्माद्विमुच्यते ।।"

i.e. The soul binds itself with Karma and it is the soul itself which enjoys the fruit of it. The soul is the one which ensnares itself to the world and is caught in the meshes of births and deaths and and it is the very soul which liberates itself ultimately from the world.

Four children of same parents possess different behaviours and thoughts and their conduct too are different. The cause for all these differences is the different deeds they performed in their previous births. There is no concord between what man thinks and what he does. Every individual desires to be completely independent and the

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

monarch of all. But throughout his life he leads a dependent life. His innate desire is to be hale and hearty but in his whole life he is seen suffering from some disease or the other. Without a cause there cannot arise such problems. There has to be some cause for all these and that cause is the accumulated Karma (good or bad) of previous births. The Paramatman1 is not responsible for all this since he is an omniscient and he knows all and sees all. He is neither the creator nor the orientator of any life or matter. The Karma is the cause of all effect in this world. As it is said:-

"सव्वे जीवा कम्मवसा चौदह लोक भमन्त ।।"

In this Loka[1] which is fourteen Rajju[2] in measure, all the souls owing to their previous

deeds take birth and live accordingly. Goswami Tulsidas a great Indian Poet and saint wrote in his famous epic Ram Charit Manas.

"कर्म प्रधान विश्व करी राखा, जो जस करहि सो तस फल चाखा ।।"

The whole universe has Karma at its base and is dominated by it. As one sows, so does one reap. The foundation of the entire Universal management is Karma. It is not in your hands when to die and when to take birth again. You never came in this world as you desired and no one will consider your opinion as to when you desire to die. No one will also take your permission to bury your body or burn it.

"जब तेरी डोली निकाली जायेगी, बिन मुहूरत के उठा ली जायेगी ।।"

We came in this world and shall leave this world for next, reagrdless of auspicious or unauspicious time. We will be respected only if we stay like guests in the hosts house; problems arise only when we try to become the masters and owners of that house.

(Countinue...)

❖ ❖ ❖

1. Loka - entire universe
2. Rajju - measure

For Private and Personal Use Only

શ્રી વીરજિન હાલરડું

આ. વિ. યોગતિલકસૂરિ

કૃતિ પરિચયઃ

જૈન શાસનને પામેલા આત્માઓને 'હાલરડું' આ નામ તો મુખે ચઢી જ ગયું હોય તેમાં પણ પર્વાધિરાજ પર્યુષણમાં, જન્મવાંચનના દિવસે, સાંજના પ્રતિક્રમણમાં સમુહમાં હાલરડું ગાવાનો આનંદ કાંઈ અલગ જ હોય છે.

આ હાલરડું પ. પૂ. શુભવિજયજી મ. સા. ના શિષ્ય પૂ. વીરવિજયજી મ. સા. એ રચ્યું છે જેની ૧૨ કડી છે.

'માં' પોતાના બાળકને સુવડાવવા માટે કેવા મધુર શબ્દો વડે હાલરડું ગાય છે તેનો સાક્ષાત્કાર આ કૃતિમાં જોવા મળે છે. કર્તા પોતે જ માં ત્રિશલાની જગ્યાએ ગોઠવાઈને આ મનમોહક રચના કરી હોય એવું લાગે છે.

પ્રતિ પરિચયઃ

આ પ્રતિ અમારા નિજી સંગ્રહમાંથી છે. પ્રતિમાં અક્ષરો સ્પષ્ટ છે પરંતુ અશુદ્ધિઓ ઘણી બધી છે. ક્યાંક-ક્યાંક ગેય પદ્ધતિ તુટે છે પણ તે ભૂલ લહિયાની જ માનવી રહી. એક પાનામાં ૧૨ લાઈન અને બીજા પાનામાં ૧૩ લાઈન એમ બે પાનાની સ્વતંત્ર પ્રતિ છે. આ પ્રતિ અશુદ્ધ હોવા છતાં પ્રગટ કરી એ પાછળનું મુખ્ય કારણ કોક ના ધ્યાનમાં આવે તો આની બીજી પ્રતિ દ્વારા શુદ્ધ કરી શકે.

કર્તા પરિચયઃ

"માં આગળ મોસાળના વખાણ" બરાબર પૂ. શુભવીરવિજયજી મ. સા. નો પરિચય છે. વર્તમાનમાં લોક મુખે ગવાતી વધુ કૃતિઓ આ મહાપુરુષની જ છે.

વર્તમાનમાં પ. પૂ. દીપવિજયજી મ.સા. કૃત તથા પ.પૂ. અમીયવિજયજી મ. સા. કૃત બે હાલરડા મળે છે. હાલરડાના ભાવમાં જ પૂ. આત્મારામજી મ. સા. કૃત સ્તવન મળે છે.

અહીં આપેલા હાલરડાં જેવા જ શબ્દોંમાં પૂ. રૂપવિજયજી મ. સા. ના નામે પણ આવી કૃતિ હસ્તપ્રતમાં મળે છે.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

શુભવીરવિજયજી કૃત

શ્રી વીરજિન હાલરડું

માતા ત્રિશલા ઝુલાવે પુત્ર પારણું રે,
બોલે હાલો હાલો હાલરવાના ગીત;
સોના રૂપાને વલી રતને જડીયું પારણું રે,
રેશમ દોરી ઘુઘરી વાજે છમછમ રીત,
હાલો હાલો હાલો વાલા નંદન વીરને રે.... ૧

પોઢો પોઢો મારા પુત્ર પનોતા પારણે રે,
માતા ત્રિશલા બોલે વાલા રાજકુમાર;
મુજને વાલા છો મારા વિસામાનું ઠામ,
વીરલા વ્હાલા છો મારા આતમના આધાર... હાલો.૨

સોહે મુખડું જાણે શરદ પૂનમનો ચંદ્રમા રે,
મૃગદીય નયણાં દીસે હેજાલા હુંશિયાર;
લંછન જમણી જંઘે ચિન્હ સિંહ શોભતો રે,
જેહ મેં પહેલે સપને દીઠો રાત મઝાર. હાલો.૩

દીઠા ચઉદ સુપન તે ચક્રી કે જિનરાજને રે,
વીત્યા બારે ચક્રી ને અધ ચક્રીરાય;
ગણધર વચને ઓળખ્યા ચોવીશમાં ભગવંતને રે,
છો તમે ત્રણજ્ઞાની પ્રભુ ભવ દરિયાની પાલ. હાલો.૪

તનું સહસ આઠ લખ ગુણ ગણ તારણ કાજ,
મારી કુખે આવ્યા ત્રણ ભુવન સૂરરાજ;
મારી કુખ તણી તે ઘણી વધારી લાજ,
હું તો પુણ્ય પનોતી ઈન્દ્રાણી થઈ આજ. હાલો. ૫

ગર્ભે વર્ધમાનજી તેથી સૌ વાનો વધે રે,
ઉઘડ્યા ભાગ્યજીવન વુઠ્યા અમરત મેહ;
આંગણે આંબો મોર્યો, ઉજવાલ્યો કુળ બારણે રે,
દીપે સોનાવરણી સુંદર તારો દેહ. હાલો.૬

For Private and Personal Use Only

વૈશ્રમણ ઈન્દ્ર હુકુમથી કંચનગિરિથી ઘર ભર્યું,
તેણે મેં મહિમા દીઠો પ્રગટ્યો અપરંપાર;
જન્મ્યા મેરૂગિરિપર સુરપતિએ ન્હવરાવીયા રે,
એક કોડી સાઠ લાખ કળશા અભિષેક કરાય. હાલો.૭

સયણાં અમરી કુમરી અમૃત છાંટી ઈમ કહે રે,
તનમન તુઝ પર વારું તારી દૂર બલાય;
પ્રભુ તુજ ગુણ કર આગરે બલ છે ઈન્દ્ર અનંત તણુ રે,
નાના નાના રે મહાવીર કહે સુરરાય. હાલો. ૮

છો બહુ રૂડાં પણ એક કહેવત જે નવિ ધારતા રે,
ધાવે અંગુઠો પણ છે માતાનો લાડ;
જે પણ તીર્થંકર ન ધાવે તે નિજ માવડી રે,
તે હું સમજી પુત્ર કહ્યાનો પાડ. હાલો. ૯

પારસ પ્રભુથી વર્ષે અઢીસેં અંતર આજ થયો રે,
માના નાનકડા નટવર લટકાળા લાલ;
હસતાં રમતાં ગમતાં ભાભી કેરા લાલને રે,
હાલ હાલ હુંશીલા હલલ હલલ હાલ. હાલો. ૧૦

મારા લાલને લટકાળી કન્યા લાવશ્યું રે,
ભાવતા ભોજન કરજ્યો મનમાં ધરજ્યો મહેર;
ઉછલે ક્રોડ દિવાલી અમર રહેજ્યો જીવતા રે,
પોઢો કિલ-કિલ કરતા હરખે આનંદ ભેર. હાલો. ૧૧

પ્રભુ હુંશીલા હરખે હાલરું એ હીંચતા રે,
એટલા સાંભરતા મોહન માતાના વેણ;
પ્રભુ દિન-દિન વાધે અમૃતથી ઉદે સૂરે રે,
શુભવીર વિજયને સદાયે લીલા લહેર. હાલો. ૧૨

❖ ❖ ❖

નાણા તીર્થના કેટલાક પ્રાચીન લેખો

મુનિશ્રી સુયશચંદ્રવિજયજી

રાજસ્થાન એટલે તીર્થોની ભૂમિ. અમારો આ વખતનો વિહાર રાજસ્થાનમાં હતો. નવી ભૂમિની સ્પર્શનાનો આનંદ પણ હતો. તેથી જ તે-તે પ્રાંતના વિભિન્ન તીર્થ સ્થાનોના, ત્યાં રહેલા જિનાલયોના, ઉપાશ્રયો તેમજ જ્ઞાનભંડારોના ઈતિહાસને વાંચી ત્યાંની પ્રાચીન સમૃદ્ધિ અંગેની કેટલીક અટકલો વિચારી રાખી હતી. તે સંબંધિ સાહિત્ય પણ ભેગુ રાખ્યુ હતુ. પરંતુ રાજસ્થાનમાં પ્રવેશતા જ પ્રાચીનતા અંગેનો અમારો અભિગમ મૂળથી બદલાઈ ગયો. જ્યાં ભવ્ય દરવાજા-ફરતા કોટથી શોભતા નગરો હતા ત્યાં અત્યારે શહેરીકરણ થયેલું દેખાયું.

પ્રાચીન ઇંટ-ચૂનાના બનાવેલા જિનાલયો જિર્ણોદ્ધાર પામી નવા આરસના સ્થાપત્યમાં ફેરવાયેલા જોયા. ઉપાશ્રયોની હાલત ક્યાંક મરમ્મતના અભાવે કાં'તો ખંડેરમાં ફેરવાયલી હતી કાં'તો આમૂલચૂલ પરિવર્તન પામી ભવ્ય છતાંય વસવાટના અભાવે ભેંકાર રાજમહેલ જેવી લાગી. અને જ્ઞાનમંદિરો તો ક્યારે નાશ પામ્યા કે ક્યાં ફેરવાઈ ગયા તેની તો ત્યાંના સ્થાનિક લોકોને પણ ખબર નથી તો અમને ય શું ખબર પડે? કાળના બદલાતા પ્રવાહમાં કેટલુ બધુ બદલાય જાય તેની ખરી સમજણ આ બધુ જોતા-અનુભવતા પડી. અહીં આપણે આવા બદલાતા પ્રવાહમાં પણ જેમણે પોતાની પ્રાચીન ધરોહરને સાચવી રાખી છે તે નાણા જિનાલય સંદર્ભે થોડુ જાણીશું.

'નાણા-દિયાણા-નાંદિયા, જીવિતસ્વામિ વાંદિયા' આ લોકોક્તિ અનુસાર જીવિતસ્વામિજીની પ્રતિમાથી શોભતું નાણાનું મહાવીરસ્વામી પ્રભુનું જિનાલય વિદ્વાનોના મતે ૧૬મી સદી પૂર્વેનું સ્થાપત્ય છે.

જિનાલયની વિશાલતામાં જ તેની પ્રાચીનતાની છાપ દેખાય આવે છે. શિખર અને ઘુમ્મટ બન્નેનો આકાર ઊંચો હોઈ ઘણો ભવ્ય લાગે છે. મૂળનાયક તરીકે સં. ૧૫૦૫ની મહાવીરસ્વામીની પ્રાયઃ ૫૧ ઈંચની ભવ્ય પ્રતિમા છે. તે સિવાય પણ ગોખલામાં, ગૂઢમંડપમાં, પ્રદક્ષિણામાં પણ કેટલાક જિનબિંબો પ્રતિષ્ઠિત છે.

પ્રાચીન અવશેષોમાં વર્ષો પૂર્વે અહીં ગામની બહારની નદીમાંથી મળી આવેલા કેટલાક પબાસણો, પરિકરો તથા તોરણાદિ અવશેષો છે. જો કે વહિવટદારોની અણસમજને કારણે તે અસ્તવ્યસ્ત પડ્યા હતા. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તે સ્થાપત્ય

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

પરના લેખો મહત્વના હોઈ વાચકોના ઉપયોગ માટે તે અહિં પ્રકાશિત કરીએ છીએ અને લેખોનું અવલોકન કરતા જે કેટલીક વિશેષ માહિતી ધ્યાનમાં આવી છે તે અંગે વાચકોનું ધ્યાન દોરીએ છીએ.

૧. નાણામાં નાણકીયગચ્છનું એક ચૈત્ય હતું જે ૧૪મી સદી સુધી વિદ્યમાન હતું.

૨. 'ऋषभजिनबिंबोद्धार' 'महावीरबिंबजीर्णोद्धार' આ પદનો 'જિનાલયમાં ના પ્રાચીન જિનબિંબનો ઉદ્ધાર' એવો અર્થ થાય જે કદાચ નવા પ્રતિમા સ્થાપના કરવા સંબંધિ હોય તેમ બને.

૩. 'रोहिणिबिंब' પદથી ગાદી વાસુપૂજ્ય સ્વામીજીની હોય તેમ લાગે છે.

૪. બેંહડગચ્છના લેખનો સંવત્ વાળો ભાગ ખંડિત છે પણ ગાદીની રચના ઉપરથી તેનો અનુમાન દ્વારા સમય વિચારી શકાય જે પ્રાયઃ ૧૩મી શતાબ્દિ પછીનો હશે.

૫. पंचलउरिगोत्र, धाच्छोकगोत्र, धार्मिकगोत्र વિગેરે ગોત્ર નામો પ્રાયઃ ગોત્ર સંબંધિ નામોમાં નવા છે તે કયા વંશની, કઈ જ્ઞાતિની શાખા છે તે તપાસ કરવી જોઈએ.

૬. ૧૧ થી ૧૩ મી સદી સુધી મળતા અન્ય લેખોની તુલનામાં અહિંના લેખોમાં પ્રતિમા ભરાવનાર શ્રાવકોના નામોની સંખ્યા વધુ જણાય છે તેમાંય યાદી જ્યારે એક જ પરિવારના સદસ્યોની હોય ત્યારે તે પરિવારની વિશાળતા તરફ આપણું ધ્યાન દોરે છે.

૭. લેખસ્થ 'સિદ્ધસેનસૂરિ' નામના આચાર્ય ૧૩ મી સદીમાં થયા છે જેઓ શાંતિસૂરિજીની પરંપરામાં નાણકીયગચ્છના સાધુ છે. એ વાતથી સિદ્ધસેન નામ વાળા આચાર્ય અન્ય ગચ્છમાં પણ થયા હશે તેવું ફલીત થાય.

લેખો

૧. પાર્શ્વનાથ ભગવાનની ગાદીનો લેખઃ

संवत् १३१९ वर्षे वैशाख वदि ५ गुरुदिने श्रीनाणकीयगच्छे ठक्कुरगोत्रे मं. वीसल भार्या सिरियादेवि सुत महिचंद-वील्हण-नरदेव-मूलदेव-साल्हा-साजणसहितेन श्रीपार्श्वनाथबिंब कारितं प्रतिष्ठितं श्रीधनेश्वरसूरिभिः। श्री नाणकीयचैत्ये।

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

२. तोरणनो लेखः

.... सोभा सुत साचदेव......

३. आदिनाथ भगवाननी गादीनो लेखः

संवत् १२४६ वर्षे माघ सुदि १० बुधे श्रीनाणकीगच्छे ठक्कुरगोत्रे जाखड पुत्र ववलिगेन भ्रातृ धणदेव भगिनी साजणि भार्या सहमति तत्पुत्र धरणिगसहितेन श्रेयोर्थं श्रीऋषभजिनबिबोद्धारः कृतः प्रतिष्ठितः श्रीशांतिसूरिभिः

४. गादीनो लेखः

......साहारण मोढा भार्या वाली......सिर वच्छ सुत केल्ह-साल्हण-.....-विल्हाकेन कारितं प्रतिष्ठितं श्री शांतिसूरिभिः।

५. (वासुपूज्य भगवाननी ?) गादीनो लेखः

..... सुदि ५ गुरौ श्री नाणकीयगच्छे..... कुमारेण मातु मोहिणि श्रेयोर्थं रोहिणिबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं।

६. गादीनो लेखः

....आसदेव सुत जिसधर भोलाकेन बेहडगच्छे।

७. गादीनो लेखः

......वदि १३ शुक्रे श्रीनाण०गच्छे महेंद्राचार्यसंताने पंचलउरिगोत्रे जिणभद्र पुत्र देदा-ऊधरण-वीसल-राल्हण-वील्हण-जाल्हण-सा...... श्राविका देमति-सुखमति-पउमसिरि-रायवइ-पाल्ही-गाल्ही-राल्ही-आल्ही- केइ-माऊ नाऊ-साऊ-लली-पूमिणी-लिखमी.....मेलिइत्यादि-सर्वकुटुंबेन कारिता-प्रतिष्ठिता उपाध्यायैः श्रीप्रख्यभद्राख्यैः प्रतिष्ठिता

८. तोरणनो लेखः

॥र्द०॥ संवत् १२५६ ज्येष्ठ सुदि ११ श्रीनाणकीयगच्छे धाच्छोकगोत्रे श्रे० नाना सुत ब्रह्मका सुत देवणे...सुत कलचंद्र सुत पउमदेव......हड.....मरा-देवग पुत्र देवधर पुत्र सावंत-जिणचंद्र-जिणदेव-राणा पुत्र हरिचंद्र-...धणचंद्र कुटुंब सहितैः तोरणं कारितं।

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

९. સંભવનાથભગવાનની ગાદીનો લેખઃ

१ सं. १२४० फागण सुदि २ बुधे श्रीनाण गच्छे धर्क्कटवंशे जसधवल-....... सुह......चुय-जोजा-देगडि तथा रांधण-धांधल-पूना-पाल्हा-पोही लांधण-दोगर-सासण-वील्हा-गोसल-वीसल-सोहणप्रभृतय गुणदा...... अभया-धिया-जाखड-खीवड-जदा-जु......-वीर-पुनचंद-पालण नागदेव पुत्र धरणिग-रासल-जगदेव-रहस-कीकेन राणिग-टाल्हा रणसीह-जासा-रावसीह-देल्ह-सिरधर-पोह-विसावत-देवसिह-चंडा-मेहादि श्रीसंभवनाथबिंब कारितं प्रतिष्ठितं श्री शांतिसूरिभिः।

१०. ગાદીનો લેખઃ

.....९ फाल्गुन शुदि ३ गुरौ श्रीनाणकीयगच्छे श्रीशांतिसूरिसंताने श्रीनाणकीयचैत्ये धर्क्कटवंशे धार्मिकगोत्रोद्भव माणिभद्र-यक्षदेवभाग्नेय श्राव. धाहढ-वामलौ धाहढ पुत्र धवल-नागडौ.....देल्हा-आल्हा-पोरलग भार्या पद्मश्री पुत्र पूनल भग्नी पूतीजस-लूणाउ देल्हा पुत्र आमिण-श्रीकुमार-सावदेव-आसल-कुलधर-हरिचंद-यशोदेव-वीणा-आल्हा भार्या राजमति नागड पुत्र वआहिल-मूला-गदा तथा धवल पुत्र हाडा-जेसा पुत्र लोला-समुद्र-सागर जेसा पुत्र आसधर पुत्र कडुया लोला सुत श्रीधर-साल्हण-देवादयः...।

लक्ष्मणराजूसंयुक्ता जसलूश्राविका वरा।
जिनानां कारयामास, शतशः प्रतिसंयुतम् ॥१॥

कुटंबश्रेयसे भक्त्या, प्रतिष्ठा......सद्गुरुः।
सूरिः श्रीसिद्धसेनाह्वा (ह्वः), कारयमास निर्मलाम् ॥२॥

शुभमस्तु ॥

११. મહાવીરસ્વામી ભગવાનની ગાદીનો લેખઃ

संवत् १२३४ आसो वदि ३ श्री नाणकीयगच्छे .... लसगोत्रे कुलिग पुत्र...........अणुदेव-जिणपाल-पारस पौत्र सलखण-झाल्हण-साजण-भावड पुत्र जिननाग-जसवीर-जसधवल पुत्र.......देव पुत्र माणिभद्र-धोहीध(?) पुत्र पासिल-देवचंद्र-आसिग सुत आंब-खेमा-देल्हण-पाल्हण-

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सेल्हण-राल्हण-........आसल-विसल-जिणदेव-जसोधण-देवल सुत पाल्हण नागड सुत सादिग-जसभद्र तत्पुत्र आमल तत्पुत्र सुमतिगुप्त-नानिगादिभः देवश्रीमहावीरबिंबं जीर्णोद्धारः कारितः। श्रीमहेद्रसूरिभिः प्रतिष्ठितं।

૧૨. આદિનાથ ભગવાનની ગાદીનો લેખઃ

संवत् १२६९ वर्षे वैशाख सुदि १४ शनौ श्रीनाणकीयगच्छे ठक्कुरगोत्रे श्रीसावणा तत्पुत्र पारस-आभड तत्पुत्र आंबकुमार तथा मं.ऊअड-शान्तु पुत्र शोभा-नेहा-रोहा पुत्र मायनेहा पुत्र वीरदेव तथा धारिग पुत्र..... लक्ष्मीधर आसु पुत्र आंबड जगदेव लक्ष्मीधर पुत्र आल्हण-अरसिंह तथा पोल्हिया पुत्र जीसदेव-मोहण-सोनहरिय पुत्र आंबड-वीरप्रभृति कुटुंबसमुदायेन तथा साबणा भार्या माल्हणिकया श्रीऋषभदेवबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं श्री सिद्धसेनसूरिभिः। आसिग भार्या जेमति आसू भार्या राजसिरि लक्ष्मीधर भार्या रत्नसिरि ॥छ॥ मंगलमस्तु ॥

❖ ❖ ❖

क्या आप अपने ज्ञानभंडार को समृद्ध करना चाहते हैं?

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर, कोबा के पास आगम, प्रकीर्णक, औपदेशिक, आध्यात्मिक, प्रवचन, कथा, स्तवन-स्तुति संग्रह आदि अनेक प्रकार के प्राकृत, संस्कृत, मारुगुर्जर, गुजराती, राजस्थानी, पुरानी हिन्दी आदि भाषाओं में लिखित विभिन्न प्रकाशकों द्वारा प्रकाशित बहोत बड़ा एकस्ट्रा पुस्तकों का संग्रह है जो अन्य ज्ञानभंडारों को भेंट में देना है. यदि आप अपने भंडार को समृद्ध करना चाहते हैं तो यथाशीघ्र संपर्क करें. पहले आने वाले आवेदन को प्राथमिकता दी जाएगी.

For Private and Personal Use Only

ज्ञानमन्दिरपञ्चकम्

मञ्जूनाथ भट्ट

श्रीकैलासमहोदधिप्रकटितं, ज्ञानाश्रयं मन्दिरम् ।
सर्वेषां मनमोहकं सुमधुरं, वाणीविलासाऽलयम् ॥
मन्दानां मदनाशकं जिनयुतं, श्रीवीरतीर्थाऽमृतम् ।
वन्दे सुन्दरमन्दिरं सुरमुखं, संसारनिर्मुक्तये ॥१॥

अर्थ : आचार्य श्री कैलाससागरसूरि महाराज द्वारा प्रेरित ज्ञान के आश्रय स्वरूप यह मन्दिर जो सुमधुर होने से सबका मनमोहक है। जो स्मितहास्यस्वरूप वाणी (शुभवाणी) का निवास है। अज्ञानीओं के अहंकार को नाश करनेवाला, जो सभी जिनप्रभुओं (२४ तीर्थंकरों) से युक्त है तथा विशेष रूप से प्रभु महावीर का तीर्थामृत है। देवमुख जैसा कान्तियुक्त सुन्दर मंदिर जो संसार भावना (प्रपंच भावनाओं)से मुक्त करता है वैसे मंदिर को प्रणाम हो।

श्रीप्राचार्यसुहेमचंन्द्रलसितं, मध्यस्थखंण्डाऽन्वितम् ।
सम्राट्सम्प्रतिसंङ्ग्रहालययुतं, भक्तस्य मुक्तिप्रदम् ॥
वाणीकंकणटंकणेन सहितं, माङ्गल्यदं संततम् ।
वन्दे सुन्दरमन्दिरं सुरमुखं, संसारनिर्मुक्तये ॥२॥

अर्थ : जो हेमचंद्राचार्य नामक मध्य(मुख्य) खण्ड से युक्त है। जिसमें सम्राट् सम्प्रति नामक संग्रहालय है जो अपने नूतन ज्ञान से भक्तों को भ्रम से मुक्त करता है। जहाँ वाणी के कंकण से उत्पन्न झनकार की तरह टंकण (Typing) होता है जो सभी को माङ्गल्य प्रदान करता है। देवमुख जैसा कान्तियुक्त सुन्दर मंदिर जो संसार भावना (प्रपंच भावनाओं) से मुक्त करता है वैसे मंदिर को प्रणाम हो।

हस्ते पाण्डुलिपिं यथा जिनगणान्स्वस्मिंश्च संस्थापितम् ।
दृष्टिं वाचकपूरुषेषु निहितं, हृन्मानसं सूरिजम् ॥
भक्त्या सार्चितबुद्धिसागरतनुं, सूरिं च संसेवितम् ।
वन्दे सुन्दरमन्दिरं सुरमुखं, संसारनिर्मुक्तये ॥३॥

अर्थ : यह श्लोक मंदिर की आत्म-शारीरिक कल्पना को कल्पित करता है कि यह मंदिर आत्मस्वरूप से जिनगुणों को अपने में स्थापित करता है वैसे ही उसके करकमलों में पाण्डु आदि लिपियों को धारण किया हुआ है। जिसकी दृष्टि

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

सदैव वाचकों में ही निहित है। जो हृदय में आनन्द उत्पन्न करता है, विद्वज्जनों के, पण्डितों के ज्ञान से, मंथन से एवं सत्कर्मप्रवृत्ति से इस भवन का जन्म हुआ है। यह भवन बुद्धि के सागर समान बुद्धिसागरसूरिजी के शरीररूप ज्ञानभक्ति की अर्चना से सेवित है। देवमुख जैसा कान्तियुक्त सुन्दर मंदिर जो संसार भावना (प्रपंच भावनाओं)से मुक्त करता है वैसे मंदिर को प्रणाम हो।

पद्माब्धेश्चरणेन पुष्पितमिदं, हंसेन पद्मं यथा।
विद्याबुद्धिसुखप्रदं हितकरं, श्वेताम्बरं निर्मलम् ॥
सौरिस्थाऽजयसागरेण विधितं, प्रद्योतितं जीवितम्।
वन्दे सुन्दरमन्दिरं सुरमुखं, संसारनिर्मुक्तये ॥४॥

अर्थ : जैसे सूर्य से कमल विकसित होता है वैसे ही पद्मसागरजी के चरणकमलों के प्रकाश से यह मंदिर विकसित हो रहा है। जो विद्या, बुद्धि से उत्पन्न सुख देनेवाला है। जो हितकर है तथा जैन श्वेताम्बरों का निर्मल मंदिर है। जिसमें आचार्य श्री अजयसागरसूरिजी का विधान (मार्गदर्शन) किया है। जिससे की यह भवन मूर्त होते हुए भी एक अमूर्त की तरह जीवित है। देवमुख जैसा कान्तियुक्त सुन्दर मंदिर जो संसार भावना (प्रपंच भावनाओं)से मुक्त करता है वैसे मंदिर को प्रणाम हो।

मायाबन्धजसान्धकारनिवहस्फोटस्य विस्फोटकम्।
झंझावातधरं सुदुष्करमिदं, पापेन पापाऽत्मनाम् ॥
भद्रं गर्भगृहं विराजितमिदं, लोकं च सत्यं यथा।
वन्दे सुन्दरमन्दिरं सुरमुखं, संसारनिर्मुक्तये ॥५॥

अर्थ : माया(अज्ञान) के बन्धन से जन्मे अन्धकार विशेष का जो विस्फोट करता है। पापात्माओं के लिए यह भवन अतिवृष्टि का प्रवाह है। अर्थात् पापात्मा उनकी अयोग्यता के कारण इस ज्ञानमंदिर के पवित्र प्रवाह में बह नहीं सकते। मंदिरो में जैसे देवों का स्थान गर्भगृह में होता है। वैसे ही यहाँ पर सूरियों का निवास होने से यह ज्ञानमंदिर भी गर्भगृह समान पवित्र है। जैसा निवास माँ सरस्वती का सत्य लोक में है, वैसे ही यहाँ पर भी माँ सरस्वती का निवास होने से यह मंदिर सत्यलोक के समान है। देवमुख जैसा कान्तियुक्त सुन्दर मंदिर जो संसार भावना (प्रपंच भावनाओं)से मुक्त करता है वैसे मंदिर को प्रणाम हो।

❖ ❖ ❖

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

ભારતીય ચિત્રકળા પર એક દૃષ્ટિ

લેખક :- શ્રીયુત અજિતઘોષ
અનુવાદક-પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ

જૈન ગ્રંથોની લઘુ ચિત્રોની (મિનીયેચર) ચિત્રકળામાં અંગ, પ્રત્યંગ ઊભરેલાં અને અણીદાર દેખાડવામાં આવ્યાં છે. જૈન ચિત્રકારોએ મુખને અંકિત કરવામાં ખાસ દિલચસ્પી બતાવી છે.

સિત્તનવાસલના ફ્રેસ્કોને છોડીને આપણને જૈન ચિત્રકળાનું વિરાટ રૂપ જોવા મળતું નથી. સિત્તનવાસલ ફ્રેસ્કો જૈનોના જ બનાવેલ છે; એમાં પણ પૂરતો સંદેહ છે. જૈન ચિત્રકળા લઘુ ચિત્રોની ચિત્રકળા છે. આ તેરમી શતાબ્ધિથી શરૂ થાય છે. સૌથી જૂનો તાડપત્રનો ગ્રંથ ઈ.સ. ૧૨૩૭ નો છે,[1] પરંતુ જે ગ્રંથમાં સૌથી સુદંર મિનીયેચર ચિત્રકળા છે, તે પંદરમી શતાબ્દિનો છે. આ હસ્તલિપિઓ આજકાલ અપ્રાપ્ય છે.

બૌદ્ધ કળાકારોની કલાત્મક કલ્પના અધિક્તર ધાર્મિક વસ્તુઓના ચિત્રણમાં જ પ્રગટ થઈ છે, છતાં યે તે કલ્પના વ્યાપક હતી અને તેની અંદર વિવિધ રૂપો ચિત્રિત કરવામાં આવતાં હતાં. પરંતુ જૈન કળાકારોનાં ચિત્રોમાં કેવળ આધ્યાત્મિક ચિત્રો જ મળે છે.

જો અગિયારમી સદીની નેપાલની બૌદ્ધ હસ્તલિપિઓ અને બંગાળની પાલયુગની હસ્તલિપિઓ તેમજ જૈન મિનીયેચર હસ્તલિપિઓની તુલના કરવામાં આવે તો આ બધાની ચિત્રકળાનું અંતર સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. બૌદ્ધ ચિત્ર લિપિઓની ચિત્રકળા આ બધાથી ઘણે અંશે અધિક સુંદર છે તે કોઈ કળા, રીતિ અથવા પદ્ધતિથી બંધાયેલી નથી. તે પોતાના સમયની ચિત્રકળાનું અદ્ભુત સંતુલન અને સમન્વય છે.

ભિન્ન-ભન્ન રંગોને એકી સાથે મેળવી તેમાં નિશ્ચિત પ્રભાવ પેદા કરવો એ બૌદ્ધ ચિત્રકળાની વિશેષતા છે. બૌદ્ધ ચિત્રકળા ભાવનાત્મક કલ્પના પેદા કરે છે, પરંતુ જૈન ચિત્રકળા તેથી તદ્દન વિપરીત છે.

શરૂઆતના જૈન લઘુ (મિનીયેચર) ચિત્રો જ્યાં સુધી એના ટેકનીકનો સંબંધ છે, તે બેહદ મનોરંજક છે. ગ્રંથોના પૃષ્ઠ પર લઘુ ચિત્રો માટે જેટલી જગ્યા મૂકવામાં

---

1. છેલ્લા સંશોધન મુજબઃ- જૂનામાં જૂની તાડપત્રની સચિત્ર પ્રતિ પાટણના સંઘવીના પાડાના ભંડારમાં છે. તે સં. ૧૧૫૭ (ઈ.સં. ૧૧૦૦)માં ભરૂચમાં લખાયેલી निशीथचूर्णि ની પ્રતિ છે.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

આવતી, તેમાં પહેલાં સ્વર્ણરજનો લેપ કરવામાં આવતો અને સોનાનાં પાંદડાં ચોંટાડવામાં આવતાં. એ પછી ઘેરા અરુણ રંગથી ચિત્રોમાં રંગ ભરવામાં આવતો. એ પણ સંભવિત જણાય છે કે જૈન ચિત્રકાર પહેલાં સ્કેચ બનાવી લેતા હશે.

પહેલાં સ્વર્ણિમ ડિઝાઈનની એક મોટી રૂપરેખા ખેંચી લેવામાં આવતી હતી, પછી આંખ, પાંપણ, કાન અને આંગળિઓ આદિ બનાવી લેવામાં આવતી હતી પરિણામ એ આવતું કે ચિત્રોમાં મુખ, વસ્ત્ર, ફૂલ અને સજાવટની ચીજો એવી માલમ પડતી કે જાણે તે સુવર્ણની બનાવેલી હોય.

મોટી મોટી બહાર નીકળેલી આંખો અને ઊભરાયેલાં અંગ, પ્રત્યંગ પ્રારંભિક જૈન લઘુ ચિત્રોની કળાની વિશેષતાઓ છે અને આ જ વિશેષતાઓએ તેને અસ્વાભાવિક બનાવી દીધી છે. પ્રારંભિક જૈન કળામાં સૌથી મૂલ્યવાન વસ્તુ છે ચિત્રોની ચારે બાજુની સજાવટ.

જૈન ચિત્રકળાના સંબંધમાં જે મસાલો પ્રાપ્ત થઈ શક્યો છે તેથી આપણે ત્રણ પ્રકારની ચિત્રપદ્ધતિ જોઈ શકીએ છીએ :

(૧) સૌથી પ્રારંભિક પદ્ધતિ ૧૩મીથી લઈને ૧૬મી શતાબ્દિ સુધી પ્રચલિત હતી, અને આ જૈન કળામાં સૌથી પ્રાચીન પદ્ધતિ કહેવાય છે.

(૨) જૈન ચિત્રકળાની બીજી પદ્ધતિ ૧૬મી સદીના મધ્યમાંથી ૧૭મી સદી સુધીની છે, જ્યારે જૈન ચિત્રકળા મોગલ ચિત્રકળાના સંબંધમાં આવી.

(૩) જૈન ચિત્રકળાની ત્રીજી પદ્ધતિ તે છે કે જ્યારે ૧૭મી શતાબ્દિના અંતમાં જૈન ચિત્રકળા રાજપૂત ચિત્રકળાથી પ્રભાવિત થઈ અને ૧૮મી સદીમાં રજપૂત ચિત્રકળાના અવનતિ કાળમાં પૂરેપૂરી રીતે તેમાં ભળી ગઈ.

આ ત્રણે કાળની પદ્ધતિમાં જે સૌમાં મુખ્ય અંતર જોવાય છે, તે મુખના ચિત્રણમાં છે. આપણે મુખનો કેવલ અડધો ભાગ જ ચિતરાયેલો જોઈ શકીએ છીએ. પછી મોગલકાળમાં આપણે સુડોલ અંગ, પ્રત્યંગનું ચિત્રણ જોઈ શકીએ છીએ. જ્યારે રાજપૂતકળાનો પ્રભાવ શરૂ થયો ત્યારે સ્ત્રીઓનો ગોળ ચહેરો ચિત્રિત કરવામાં આવતો અને પુરુષોને મૂછો તથા દાઢી બનવા લાગી. ૧૫મી શતાબ્દિમાં નાનાં ચિત્રોમાં લાલ અને સોનેરી રંગોના સ્થાને સુંદર લીલો રંગ અને સોનેરી રંગ વાપરવામાં આવ્યો. પછી અંતમાં બેડોળમાં બેડોળ લાલ પીળા રંગ વપરાવા લાગ્યા અને સોનું બીલકુલ કાઢી નાંખવામાં આવ્યું.

જૈન લઘુ ચિત્રોની રેખાઓ લચકતી બનાવવામાં આવતી, તેથી એ રેખાઓ ખરાબ રીતે અંકાતી, અને જોતા માલૂમ પડે કે કોઈ અકુશળ હાથોએ આ રેખાઓ

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

ખેંચી છે. લગભગ બધી હસ્તલિપિઓમાં આ લઘુ ચિત્રો જોવા મળે છે. કદી કદી આ બિલકુલ એકબીજાની નકલ માલમ પડે છે. એમાં સારા નરસાનું અંતર કલાકારનું પોતાનું વ્યક્તિગત કૌશલ છે.

૧૫મી શતાબ્દિની હસ્તલિપિઓની જૈન લઘુ ચિત્રોની કળા એ સમયની બીજી ચિત્રકળાથી ઘણી ઘાટીલી ઠરે છે. હસ્તલિપિઓના લઘુ ચિત્રોની તુલનામાં જૈન પુસ્તકોના કવર પર જે ચિત્રકળાઓ રહેલી હતી તેમાં ખાસ બહુલતા મળે છે. કદી કદી તે ડિઝાઈનોમાં થોડા ઘણા ફેરફાર કરીને આ પુસ્તકોના કવર પર જોવા મળે છે. આ કવર ચિત્રોમાં મૌલિકતાની અપેક્ષા ટેકનીક અને સજાવટને વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે.

આમાં જીવનના વાસ્તવિક દૃશ્યોનું ચિત્રણ કરવામાં આવતું. આ બધાયે દૃશ્યો સમકાલીન જીવનથી લેવામાં આવતાં. આના પ્રદર્શનમાં એક પ્રતિભા રહેતી. સુરુચિના કારણે પણ આ ચિત્રો બહુ જ સુંદર ઠરે છે. અમને આજ સુધી જે કંઈ જ્ઞાન થઈ શક્યું છે તેથી એ કહેવું અત્યંત કઠણ છે કે જૈન ચિત્રકળાનો પ્રાદુર્ભાવ શાથી થયો. ૧૫મી શતાબ્દિ અને એ પછી સુધી જે જૈન ચિત્રકણો આપણને ધાર્મિક પુસ્તકોમાં મળે છે, તે સાધારણ જનતાની જ ઉન્નત ચિત્રકળાનું રૂપ છે. જનતાની જ કળાને વિશેષ રૂપ આપીને એક ખાસ સાંચામાં ઢાળવામાં આવી છે. એ જ કારણ છે કે જૈન ચિત્રકળામાં સ્ત્રીપુરુષોના આકાર-પ્રકાર રૂઢિથી જકડાયેલા છે.

જૈન ચિત્રકળાનો સ્વતંત્ર રૂપે સ્વયં વિકાસ ન થઈ શક્યો, છતાં તે પોતાના સમયની વાસ્તવિકતાના કારણે જ આપણે તેને જૈન ચિત્રકળા કહીએ છીએ. એથી વિપરીત જે ચિત્રકળાને રિયલિસ્ટિક અને ભૌતિક ચિત્રકળા કહેવામાં આવે છે તે વાસ્તવમાં જૈન ચિત્રકળા છે જ નહિ, અને ધાર્મિક ચિત્રકળાની તુલનામાં તેને ભૌતિક ચિત્રકળા કહીએ અથવા ગુજરાતી ચિત્રકળા કહીએ-ગમે તે નામે પોકારીએ-પણ વાસ્તવમાં એ જનતાની જ ચિત્રકળા છે. આ ગૂજરાતની ગ્રામીણ ચિત્રકળા છે અને એ સંબંધમાં શ્રી એન. સી. મહેતાએ વિસ્તારથી સુંદર ઢંગ પૂર્વક લખ્યું છે.

બૌદ્ધ, જૈન, અને હિન્દુ; આ ત્રણે ચિત્રકળાઓએ ધાર્મિક વિશ્વાસોમાં જ પોતાનું મૌલિક રૂપ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

- (વિશ્વવાણી; જાન્યુઆરી ૧૯૪૨ ના અંકમાંથી સંકલિત)

❖ ❖ ❖

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

कुमारपालचरियं में घटित लक्षणा का स्वरूप

जोली सांडेसरा (शोधछात्रा)[1]

जैसे कि हम जानते हैं, गुजरात के राजा सिद्धराज जयसिंह का शासनकाल बौद्धिक गतिविधियों के लिए स्वर्णकाल माना जाता है। सिद्धराज जयसिंह ने हेमचन्द्राचार्य प्रभृति विद्वानों का एक बडा समूह अपने यहाँ रखा था, जिनका काम केवल विद्या अध्ययन और अध्यापन ही था।

हेमचन्द्राचार्य उनमें विद्वत् शिरोमणि थे। उन्होंने विद्या के विविध क्षेत्रों में अनेक महत्त्वपूर्ण ग्रंथ लिखे। अलंकारशास्त्र, छंदःशास्त्र, व्याकरण, न्याय, दर्शन, महाकाव्य, कोष इत्यादि सभी क्षेत्रों में अपना योगदान दिया।

कुमारपालचरित उनका एक ऐसा महाकाव्य है, जो प्राकृत में लिखा गया है और व्याकण के नियमों का पालन करते हुए महाकाव्य की कथावस्तु का प्रणयन किया गया है। इसलिए कुमारपालचरित को द्व्याश्रयमहाकाव्य कहा गया। द्व्याश्रयमहाकाव्य का अर्थ होता है जिसके दो आधार हैं। भट्टि कवि कृत भट्टिकाव्य के तर्ज पर इसकी रचना हुई है।

एक तरफ प्राकृत भाषा के लक्षण दिए गये हैं, दूसरी तरफ कुमारपाल राजा का चरित वर्णित है। वैसे तो द्व्याश्रयमहाकाव्य में काव्यत्व कम ही दिखाई पड़ता है, क्योंकि काव्य में रस ध्वनि की प्रधानता होती है।

व्याकरण के कारण उस रस ध्वनि का ह्रास हो जाता है, इसलिए व्याकरण संबंधी लक्षणों का प्रयोग काव्य में वर्जित माना जाता है। छोटे से विघ्न से भी रसभंग हो जाता है, इसलिए उसे काव्य दोष माना जाता है।

इसके बावजूद कवि हेमचन्द्र ने कुमारपालचरित में कुछ ऐसे प्रयोग किए हैं, जो लाक्षणिक हैं। लक्षणा में व्यञ्जना की अनिवार्य उपस्थिति होती है। व्यञ्जना के माध्यम से ही प्रयोजन प्रगट होता है। उसी प्रयोजनवती लक्षणा के उदाहरण को प्रस्तुत करने का यहाँ एक प्रयास किया गया है।

---

1. प्राकृत पाली विभाग, भाषा भवन, गुजरात युनिवर्सिटी, अहमदाबाद

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

लक्षणा की परिभाषा-

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितेथ प्रयोजनात्।
अन्योर्थो लक्ष्यते यत् सा लक्षणारोपिता क्रिया ।।९।।

- काव्यप्रकाश

मुख्यार्थ का बाध होने पर और उस मुख्यार्थ के साथ अन्य अर्थ का सम्बन्ध होने से जिस शब्दशक्ति से अन्य अर्थ लक्षित होता है, वह लक्षणा कहलाती है। जो आरोपित व्यापार होता है, वह लक्षणा है।

लक्षणा के भेद

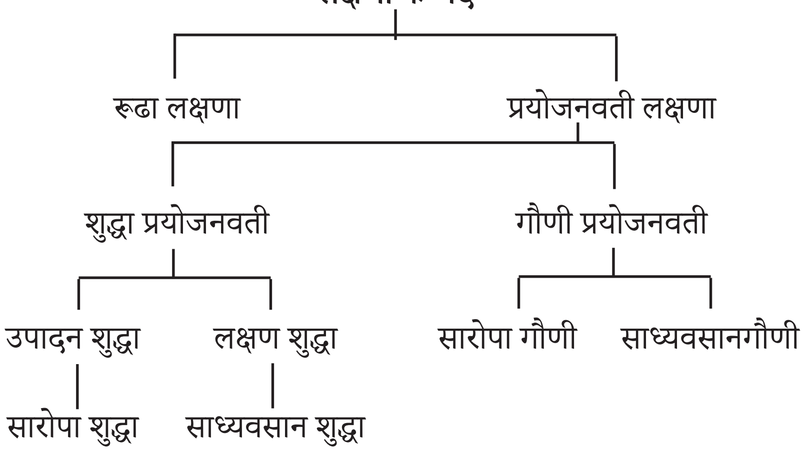

अब हम उपर्युक्त लक्षणा प्रकारों का द्वयाश्रय महाकाव्य में कहाँ व कैसे प्रयोग किया गया है वह देखते हैं-

शुद्धा लक्षणा -

१. कउहा-मुह-मण्डणम्मि चन्दंमि ।।१.११।।

मुख्यार्थ- दिशाओं के मुख को चन्द्र सुशोभित करता था।

मुख्यार्थ बाध- दिशा सजीव नहीं हैं, जड हैं। इसलिए उसे मुख नहीं होता और चन्द्र उसे सुशोभित नहीं कर सकता।

लक्ष्यार्थ- चन्द्र का सुंदर प्रकाश पृथ्वी पर पड़ रहा है। इस से रात्रि के समय पृथ्वी पर सभी दिशाओं की शोभा बढ़ रही है।

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

प्रयोजन- रात्रि को उज्ज्वल और आनन्ददायक प्रकाशयुक्त बताना प्रयोजन है।

इस में कार्य-कारण भाव सम्बन्ध है, इसलिए शुद्धा लक्षण लक्षणा है।

शुद्धा लक्षणा -

२. उद्दंड-बाहु-दण्डा जस्सिं कुंढासहा सयमकुण्ढा।
कंतंगा कन्त-गुणा नय-पंथे पन्थिआ पुरिसा ।।१.१९।।

मुख्यार्थ- जहाँ प्रचंड बाहुदण्डवाले, आलसियों को सहन न करनेवाले, स्वयं आलसी न हों, ऐसे मनोहर अंगवाले और मनोहर गुणवाले पुरुष न्याय मार्ग के यात्री हैं।

मुख्यार्थ बाध- न्याय कोई मार्ग नहीं है कि उस पर चला जा सके।

लक्ष्यार्थ- न्याय मार्ग पर चलनेवाले यात्री प्रचंड बाहुदण्डवाले और स्वयं प्रवृत्तिशील होते हैं। न्याय के अनुसार कार्य करनेवाले उत्साही और विकासशील कार्य करनेवाले हैं, वे सब को अच्छे लगते हैं।

प्रयोजन- न्याय की महत्ता बताना प्रयोजन है। इसमें शुद्धा लक्षण लक्षणा है।

उपादान लक्षणा -

३. माईण अमोसासीसयाण राया अमूस-परिवारो।
अमुसा-वाई वुट्ठो धण-वुट्ठी-रयण-विट्ठीहिं ।।१.८५।।

मुख्यार्थ- सत्यभाषी परिवारवाला स्वयं सत्यवादी राजाने, सत्य आशीर्वादवाली माताओं पर धन और रत्नों की वृष्टि की।

मुख्यार्थ बाध- राजा सजीव है, वह वर्षा नहीं कर सकता।

लक्ष्यार्थ- सत्य आशीर्वाद देनेवाली माताओं को राजा ने धन और रत्न दिये।

प्रयोजन- राजा ने धन और रत्न अधिक मात्रा में दिया।

यहाँ उपादान शुद्ध लक्षणा घटित होती है।

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

शुद्धा लक्षणा -

४. रंजिअ-नर-सिंघेणं वंसिअ-सीहेण वाइओ वंसो ।
दाघत्त-दाह-हरणो छुह-धवले जिण-गुणे गाउं ।।२.७०।।

मुख्यार्थ- अमृत जैसे उज्ज्वल जिन गुणों को गाने के लिए नरसिंह कुमारपाल को खुश करनेवाले श्रेष्ठ बाँसुरीवादक पुरुष ने दाह से पीडित लोगों का दाह दूर करनेवाली बांसुरी बजाई।

मुख्यार्थ बाध- बाँसुरी बजने से लोगों के दाह दूर नहीं हो सकते।

लक्ष्यार्थ- बाँसुरीवादक ने ऐसी मधुर बाँसुरी बजाई कि बाँसुरी सुनकर लोग अपने सभी दुःख भूल गये और आनन्द की अनुभूति करने लगे।

प्रयोजन- बाँसुरीवादक की चतुराई बताना है।

यहाँ शुद्धा लक्षणा है।

शुद्धा लक्षणा -

५. दाही अथोअ-कुसुमेहि सेहरं दिट्ठिएह बिम्बोट्ठि ।।३.६३।।

मुख्यार्थ- वह लवली बहुत फूलों द्वारा प्रेम से तुझे फूलों का मुकुट देगी।

मुख्यार्थ बाध- लवली वनस्पति है, जौ फूलों का मुकुट नहीं दे सकती।

लक्ष्यार्थ- लवली लता पर फूलों का मुकुट बन सके इतने ज्यादा फूल खिलेंगे।

प्रयोजन- वसंत ऋतु का प्रारंभ हो चुका है। जिस में फूलों की अधिकता है।

इसमें शुद्धा लक्षण लक्षणा है।

शुद्धा लक्षणा -

६. गाअइ किल तस्स मिसा णवरि वसन्तस्स गिम्ह-सिरी ।।४.७।।

मुख्यार्थ- उसके बहाने वसंत के बाद सच में ग्रीष्मश्री गा रही है।

मुख्यार्थ बाध- ग्रीष्मश्री व्यक्ति नहीं है।

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

लक्ष्यार्थ- तमरों की आवाज अधिक सुनाई पड़ रही है।

प्रयोजन- ग्रीष्म ऋतु तुरंत आनेवाली है। इसमें शुद्धा लक्षण लक्षणा घटित होती है।

शुद्धा लक्षणा -

७. कुन्देहि कराविज्जइ तह कारिज्जइ नवेहि लवलेहि।
जं ताण परिमल वहो गन्धवहो मारइ उपत्थे।।५.७७।।

मुख्यार्थ- मुचुकुंद और ताजे लवल के फूलों से ये कार्य कराया जा रहा है कि जिससे उनकी सुगंध का वहन करनेवाला पवन यात्रियों को मार डालता है।

मुख्यार्थ बाध- मुचुकुंद और ताजे लवल के फूलों की सुगंधवाले पवन यात्रियों को मार नहीं सकते।

लक्ष्यार्थ- मुचुकुंद और ताजे लवल के फूलों की सुगंध इतनी ज्यादा है कि यात्रियों को अपनी प्रिया की याद आ जाती है और प्रियजन का मिलन न हो सकने पर वे मरे से हो जाते हैं। दुःखी हो जाते हैं।

प्रयोजन- हेमंत-शिशिर ऋतु का आगमन हो चुका है, यह बातना है। इसमें शुद्धा लक्षणा घटित होती है।

शुद्धा लक्षणा -

८. पट्टीअ चन्दिम-रसं चन्दिम-रस-डल्लिरं चओर-कुलं।

मुख्यार्थ- चाँदनी के रस को पीनेवाला चकोर पक्षियों का वृन्द चाँदनी का रस पीने लगा।

मुख्यार्थ बाध- चाँदनी चन्द्र की आभा है। इसमें से कोई रस नहीं निकलता, इसलिए यहाँ पर चकोर पक्षी का वृन्द चाँदनी का रस नहीं पी सकता।

लक्ष्यार्थ- रात में चकोर पक्षियों का वृन्द मस्त बनकर घूम रहा है।

प्रयोजन- पूर्ण चन्द्रमा की चाँदनी पृथ्वी पर फैल रही है। रात हो चुकी है। चाँदनी की अधिकता बताना प्रयोजन है।

इसमें शुद्धा लक्षणा घटित होती है।

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

शुद्धा लक्षणा -

९. होदु जयस्सोत्तंसो तुह कित्तीए अपुरवाए ।।७.९६।।

मुख्यार्थ- (राजन्) अपकी अपूर्व कीर्ति जगत का मुकुट बने।

मुख्यार्थ बाध- कीर्ति कोई मूर्त चीज या पदार्थ नहीं है, कि वह मुकुट बन सके।

लक्ष्यार्थ- (राजन्) आपकी कीर्ति जगत् में फैले।

प्रयोजन- राजा आर्य देश में इतना प्रभावशाली है, कि वह समग्र पृथ्वी, स्वर्गलोक का रक्षण करने की क्षमता रखता है। इस से उसकी यश, कीर्ति बढ़ेगी। उसकी श्रेष्ठता बताना प्रयोजन है।

इसमें शुद्धा लक्षण लक्षणा है।

इस प्रकार हम देखते हैं कि हेमचन्द्राचार्य ने लक्षणा का प्रयोग बड़े मार्मिक ढंग से किया है। इन प्रयोगों को देखकर कई बार लगता है कि यह प्रयोग सामान्य है, लेकिन सूक्ष्मता से इन पर ध्यान दें तो इनकी लाक्षणिकता स्पष्ट से दिखाई देती है। यही कवि की सफलता है।

संदर्भ ग्रंथ-

1. काव्य प्रकाश, व्याख्याकार- आचार्य विश्वेश्वर, प्रकाशक- ज्ञान मण्डल लिमिटेड, वाराणसी १९६०
2. प्राकृत द्व्याश्रयमहाकाव्यम् - अनुवाद- आचार्यविजयमुक्तिचन्द्रसूरि, आचार्यविजयमुनिचन्द्रसूरि, प्रकाशक- श्रीशान्ति-जिन-आराधक-मण्डलम् (मनफरा, कच्छ-वागड)

❖ ❖ ❖

For Private and Personal Use Only

आचार्य श्रीकैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर में ग्रंथसूचना शोधपद्धति : एक परिचय

रामप्रकाश झा

(गतांक में वर्णित ग्रन्थमाला एवं मासिक पत्रिका आधारित शोधपद्धति से आगे)

स्पेशल क्वेरी- कुछ विशेष परिस्थितियों में, जब प्राप्त अपूर्ण सूचनाओं के आधार पर किसी भी शोध-प्रपत्र में कृति, प्रकाशन, हस्तप्रत अथवा मैगेजिन अंक को शोध करना सम्भव न हो, तब इस स्पेशल क्वेरी के द्वारा सूचनाओं की शोध की जाती है. इस पद्धति के अन्दर लायब्रेरी-प्रोग्राम के निष्णात प्रोगामरों के द्वारा विशेष रूप से एक विशिष्ट प्रकार की क्वेरी बनाई जाती है. इस पद्धति से शोध करने पर वह कृति, प्रकाशन अथवा हस्तप्रत यदि ज्ञानमन्दिर में किसी भी रूप में उपलब्ध है तो उसकी सूचना अवश्य प्राप्त होगी. इस शोधपद्धति का उपयोग किसी विशेष परिस्थिति में ही किया जाता है. विशेष रूप से शोधकार्य में संलग्न विद्वानों के लिए अथवा ज्ञानमन्दिर के किसी खास प्रोजेक्ट के लिए यह शोध-पद्धति उपयोगी सिद्ध होती है.

उदाहरण के लिए यदि जैनेतर विद्वानों के द्वारा रचित जैन कृतियाँ चाहिएँ, तो इसकी शोध किसी भी शोधप्रपत्र में सम्भव नहीं है. अतः इसके लिए स्पेशल क्वेरी का सहारा लेना पड़ता है.

एडवान्स सर्च- यह पद्धति आचार्य श्रीकैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर की शोधपद्धति का ब्रह्मास्त्र है. इस पद्धति से शोध करने पर अपेक्षित विवरण कहीं भी, किसी भी रूप में हो, अवश्य मिलता है. यह पद्धति प्रकाशन, कृति, हस्तप्रत, विद्वान तथा मैगेजिन के अंकों की शोध के लिए अपनाई जाती है.

उपर्युक्त किसी भी ब्राउज में एडवान्स सर्च करने पर उस ब्राउज़ के प्रत्यक्ष, परोक्ष तथा संलग्न सारे फिल्डों की सूची विविध वर्गों में वर्गीकृत करके दर्शाई जाती है. उस फिल्ड के ऊपर माउस से क्लिक करना पड़ता है, जिस-जिस फिल्ड पर क्लिक करते हैं, उसके खाने में उस फिल्ड के लिए उचित शब्द टाईप करके ढूँढा जाता है. उदाहरण के लिए एडवान्स सर्च के फार्म में पुस्तक नाम

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

वाले खाने में यदि "उत्तराध्य" टाईप करते हैं, प्रकाशकवाले खाने में "भद्रंकर", सम्पादक वाले खाने में "चंदनबाला" तथा पूर्णता वाले खाने में "आगे से जारी यहाँ समाप्त" वाला विकल्प पसन्द करते हैं तो भद्रंकर प्रकाशन से प्रकाशित, हीरालाल हंसराज द्वारा सम्पादित व साध्वी चंदनबाला द्वारा पुनः सम्पादित उत्तराध्ययनसूत्र का दूसरा भाग तुरन्त ही कम्प्यूटर स्क्रीन पर आ जाता है, जिसमें मूल उत्तराध्ययनसूत्र तथा उसके ऊपर आचार्य जयकीर्तिसूरिजी द्वारा रचित दीपिका टीका प्रकाशित हुई है और जो "उत्तराध्याया" के नाम से ई. सन् २००९ में प्रकाशित हुआ है.

इसी प्रकार एडवान्स सर्च के फार्म में कृति नाम वाले खाने में यदि "गुणाकर" टाईप करते हैं तथा कृतिस्वरूप वाले खाने में "टीका" वाला विकल्प पसन्द करते हैं तो "भक्तामरस्तोत्र" पर आचार्य श्रीगुणाकरसूरि द्वारा रचित "गुणाकरीय वृत्ति" की सूचना तुरन्त ही कम्प्यूटर स्क्रीन पर आ जाती है, उसके नीचेवाले बेल्ट में उस कृति के साथ संलग्न ३० हस्तप्रत और ८ प्रकाशन दिखाई देते हैं. विद्वान नाम वाले खाने में यदि "रम्यरेणु" टाईप करते हैं तथा विद्वानस्वरूप वाले खाने में "साध्वी" वाला विकल्प पसन्द करते हैं तो साध्वी रम्यगुणाश्रीजी की शिष्या साध्वी हर्षगुणाश्रीजी का नाम कम्प्युटर स्क्रीन पर दिखाई देता है, जिनका प्रचलित नाम "रम्यरेणु" है. उसके नीचेवाले बेल्ट में हर्षगुणाश्रीजी द्वारा रचित २१ कृतियों की सूची तथा उनके द्वारा सम्पादित १० प्रकाशनों की सूची भी दिखाई देती है.

एडवान्स सर्च के इस शोधप्रपत्र में यदि हम अपेक्षित विद्वानों के ५० से अधिक या ५० से कम प्रकाशनों की सूची देखना चाहें तो विद्वान नाम में विद्वान का नाम टाईप करके विद्वान से जुड़े हुए प्रकाशनों की संख्या में ५० से कम या अधिकवाला विकल्प चयन करते हैं तो उस विद्वान की ५० से अधिक या ५० से कम प्रकाशनों की सूची देखी जा सकती है. उदाहरण के लिए यदि विद्वान नाम में यशोविजय टाईप करते हैं तथा अपेक्षित प्रकाशनों की संख्या में ५० से अधिकवाला विकल्प चयन करते हैं तो यशोविजयजी के द्वारा सम्पादित ५० से अधिक प्रकाशनों की सूची देखने को मिलती है. इस प्रकार किसी भी

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

प्रकाशन, हस्तप्रत, कृति, विद्वान अथवा मैगेजिन के अंकों की शोध के लिए किया जानेवाला एडवान्स सर्च काफी असरकारक सिद्ध होता है.

एडवान्स पॉवर सर्च- इस शोधपद्धति के अन्तर्गत अपेक्षित विवरण कहीं भी, किसी भी रूप में लायब्रेरी प्रोग्राम में प्रविष्ट किया गया हो, तो अवश्य मिलता है. इस पद्धति से शोध करने हेतु एडवान्स पॉवर सर्च वाला विकल्प चयन करने पर एक बॉक्स खुलता है, जिसमें ऊपर की तरफ टाईप करने के लिए एक छोटा सा बॉक्स होता है, उस बॉक्स में जो भी शब्द टाईप किया जाता है, वह शब्द पूरे लायब्रेरी प्रोग्राम में कहीं भी किसी भी रूप में प्रविष्ट किया गया हो, नाम में, आदिवाक्य में, अन्तिमवाक्य में अथवा रिमार्क में, उसे तुरन्त ही ढूँढकर ला देता है. उदाहरण के लिए यदि कृति के एडवान्स सर्च में जीवनचरित्र लिखा जाए और उसके नीचे कृति को टिक् कर दिया जाए तो कुल १७७ कृतियों की सूची कम्प्युटर स्क्रीन पर आ जाती है, जिन कृतियों के कृति नाम में, आदिवाक्य में, अन्तिमवाक्य में, अथवा रिमार्क में जीवनचरित्र शब्द आता हो. यह पद्धति Google की तरह काम करती है.

शोधपद्धति की विशेषताएँ-शोधपद्धति में कुछ ऐसी सूक्ष्मताओं का उपयोग किया गया है, जिसके कारण किसी भी सूचना की शोध असरकारक सिद्ध होती है. उन सूक्ष्मताओं की एक छोटी सी झलक -

❖ यदि चाहें तो शोध प्रपत्र में लिखे गए शब्दों के बीच के स्पेस (खाली जगह) को कम्प्यूटर में नहीं गिनता है. अर्थात् कोई भी नाम स्पेस के साथ लिखा गया हो अथवा बिना स्पेस के, उसे प्रोग्राम अवश्य ढूँढकर लाता है.

❖ यदि चाहें तो शोध प्रपत्र में ह्रस्व-दीर्घ को भी कम्प्यूटर एक जैसा गिनकर रिजल्ट देता है.

❖ शोध प्रपत्र में किसी भी अनुनासिक वर्ण को प्रोग्राम स्वयं ही अनुस्वार में बदलकर शोध करता है.

❖ शोध प्रपत्र में लिखे गए शब्द नाम के प्रारम्भ में, बीच में या अन्त में कहीं भी आएँ, उन्हें सरलता से व अल्प समय में ढूँढा जा सकता है.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

- ❖ यदि किसी नाम का विकल्प हो, जैसे- कल्प या कप्प, तो उसे इस प्रकार ढूँढा जा सकता है-कल्प/कप्प. इसप्रकार ढूँढने से कल्पसूत्र नाम हो अथवा कप्पसुत्त, उसे तुरन्त ही ढूँढकर ला देता है.
- ❖ इसी प्रकार यदि कम्प्यूटर को यह आदेश दिया जाता है कि कल्प और सूत्र जिस नाम में हों, वैसा नाम ढूँढकर लाओ, तो कल्प+सूत्र ऐसा टाईप कर शोध करने से तुरन्त कल्पसूत्र ढूँढकर ला देता है.
- ❖ अपेक्षित सामग्री की जितनी सूचनाएँ, नाम, नाम का अंश, भाषा आदि सूचनाएँ उपलब्ध हों, उतनी ही सूचनाओं की प्रविष्टि कर शोध को सीमित किया जा सकता है.
- ❖ निर्दिष्ट खाने में टाईप किया हुआ शब्द चाहिए अथवा उस शब्द के अतिरिक्त अन्य सारे शब्द चाहिएँ, तो इस प्रकार का शोध भी किया जा सकता है. उदाहरण के लिए यदि वाचक कल्याणमंदिर की टीकाओं पर अभ्यास कर रहा हो और उसे समयसुंदर गणि के द्वारा रचित टीका चाहिए तो कृति के सर्च फार्म में कृति नाम में कल्याणमंदिर+टीका तथा विद्वान के नाम में समयसुंदर टाईप कर ढूँढने से समयसुंदर की टीकावाले कल्याणमंदिर स्तोत्र की सम्पूर्ण सूचनाएँ दृष्टिगत होती हैं परन्तु यदि उसके पास समयसुंदर की टीका हो और उसके अतिरिक्त अन्य टीकाएँ चाहिएँ तो कृतिनाम वाले खाने में कल्याणमन्दिर तथा विद्वान नाम में !(समयसुंदर) इसप्रकार टाईप करके शोध करने से समयसुंदर के सिवाय अन्य सारे विद्वानों की टीकाओं की सूची देखने को मिलेगी.
- ❖ कृति प्रकाशित है अथवा अप्रकाशित? यह जानने के लिए कृति के शोध प्रपत्र में कृतिनाम वाले खाने में कृति का नाम टाईप करके सबसे नीचे दाहिनी ओर बने बॉक्स में Related to HP और Only पर टिक् करने से मात्र वैसी कृतियों की सूची कम्प्यूटर स्क्रीन पर आएगी जो न तो प्रकाशन से जुड़ी हुई हैं, न ही मैगेजिन के अंकों से जुड़ी हुई हैं, बल्कि मात्र हस्तप्रत से जुड़ी हुई हैं. इस प्रकार अपने लायब्रेरी प्रोग्राम की सूचनाओं के आधार पर यह कहा जा सकता है कि वह कृति अप्रकाशित है.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

- यदि किसी विद्वान् को ऐसी कृतियों की सूची चाहिए, जिसकी भाषा संस्कृत अथवा देशी हो, जिसका स्वरूप मूल हो, जिसका प्रकार पद्य हो, जिसके कर्त्ता यशोविजय अथवा ज्ञानविमल हों तथा जो वि.१८०० से २००० के बीच लिखी गई हो तो इस प्रकार की शोध के लिए कृतिशोध वाले प्रपत्र में विद्वान् नाम वाले खाने में यशोविज/ज्ञानविमल, भाषा के खाने में संस्कृत और प्राकृत का चयन करेंगे, कृति स्वरूप में मूल का चयन करेंगे और संवत् में विक्रम का चयन करके १८०० से २००० का रेंज देंगे तो यशोविजयजी गणि तथा ज्ञानविमलसूरि के द्वारा वि. १८०० से २००० के बीच रचित सज्झाय, स्तवन आदि २१ कृतियों की सूची कम्प्यूटर स्क्रीन पर आ जाएगी.
- आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर के अधिकांश ग्रन्थों को स्कैन कर तथा उसके विषयसूची को भी स्कैन कर उसका TOC बनाकर उस ग्रन्थ के साथ लिंक कर दिया गया है. अतः प्रकाशन के शोध प्रपत्र में बाईं ओर सबसे नीचे Praksn PDF TOC वाले खाने में "वीर जिन" टाईप कर शोध करने से हजारों प्रकाशनों की सूची उनके पेटांकों के साथ कम्प्यूटर स्क्रीन पर आ जाएगी. इस सूची में वैसे सभी प्रकाशनों के नाम आएँगे, जिसके किसी न किसी पेटांक में वीरजिन शब्द आता हो. इस सूची में लघुस्तोत्ररत्नाकर नामक ग्रन्थ है, जिसका TOC देखने से ४६ नंबर के पृष्ठ पर वीरजिन स्तुति नामक कृति मिल जाती है, इसके अतिरिक्त उस पुस्तक के Bookmark भी बनाए जाते हैं, जिसके आधार पर यह जाना जा सकता है कि उस पुस्तक के कौन से पृष्ठ पर कौन सी कृति प्रकाशित है?
- आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर में मुनि श्री दीपरत्नसागरजी द्वारा सम्पादित सभी आगम डिजीटल फॉर्मेट में उपलब्ध हैं. उन आगमों में आनेवाले किसी भी शब्द से यह शोध किया जा सकता है कि यह शब्द कौन-कौन से आगम में हैं, उस शब्द के आगे-पीछे के पाठांश भी देखने को मिलते हैं. इसके लिए Aagam text नामक फाईल में सबसे ऊपर दाहिनी ओर वाले खाने में "सूरियाभदेव" टाईप करने से राजप्रश्नीयसूत्र का वह भाग, जिसमें यह शब्द है, उसके आगे-पीछे के कुछ हिस्से के साथ कम्प्यूटर स्क्रीन पर दिखाई देता है.

For Private and Personal Use Only

Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra www.kobatirth.org Acharya Shri Kailassagarsuri Gyanmandir

❖ इसके अतिरिक्त नोटपैड प्लस-प्लस प्रोग्राम के अन्तर्गत चयनित फोल्डर में उपलब्ध संस्कृत-प्राकृत के टेक्स्ट डॉक्यूमेन्ट्स में कोई भी शब्द या वाक्य ढूँढना हो, तो उसे आसानी से ढूँढा जा सकता है. इस प्रोग्राम में अपेक्षित शब्द या वाक्यांश लिखकर जिस जगह सारे डॉक्यूमेन्ट्स रखे गए हों, उसका Path दिखाने पर कम्प्यूटर सभी फाईलों में जाकर ढूँढता है और वह शब्द या वाक्यांश जहाँ भी हों, वे सारी फाईलें और उसकी लाईनें लिंक के रूप में दिखा देता है. जिस लिंक पर क्लिक किया जाएगा, कर्सर उस लाईन पर चला जाएगा. इससे टेक्स्ट रेफरेन्स ढूँढने में बहुत आसानी होती है. हस्तप्रत सम्पादन कार्य में यदि हस्तप्रत अपूर्ण हो और उसके बीच के पत्र हों तो जहाँ से भी पाठ मिलता हो, वहाँ के वाक्यांश ढूँढने पर वह वाक्यांश कौन सी कृति का है, यह तुरन्त मिल जाता है.

इसप्रकार आचार्य श्रीकैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर की शोधपद्धति एक विशिष्ट और अद्वितीय शोधपद्धति है, जो ग्रन्थालय विज्ञान के क्षेत्र में एक विशेष उपलब्धि मानी जाती है और जिसका प्रयोग मात्र इस ज्ञानमन्दिर में ही होता है. अन्य ग्रन्थालयों में किसी भी ग्रन्थ को उसके नाम से ही जाना जाता है, परन्तु आचार्य श्रीकैलाससागरसूरि ज्ञानमन्दिर में किसी भी ग्रन्थ से सम्बन्धित सूचनाओं को प्रकाशन, कृति, हस्तप्रत, विद्वान, प्रकाशक, ग्रन्थमाला आदि भागों में विभक्त कर दिया जाता है, और यहाँ की विशिष्ट शोध पद्धति में किसी भी सूचना की शोध करते समय उन आठों भागों तथा उनके अन्तर्गत समाहित अन्य छोटी-छोटी सूचनाओं के विशाल सागर में से अपेक्षित सूचनाओं का संकलन किया जाता है. प्राप्त अल्पतम सूचनाओं के आधार पर जो विवरण प्राप्त होते हैं, वे बहुत ही अल्प समय में प्राप्त होनेवाले प्रामाणिक व सटीक विवरण होते हैं. इससे वाचक तथा संशोधक के समय की बचत होती है, जिस समय का उपयोग वे अपने अन्य महत्त्वपूर्ण कार्यों में कर सकते हैं.

❖ ❖ ❖

For Private and Personal Use Only

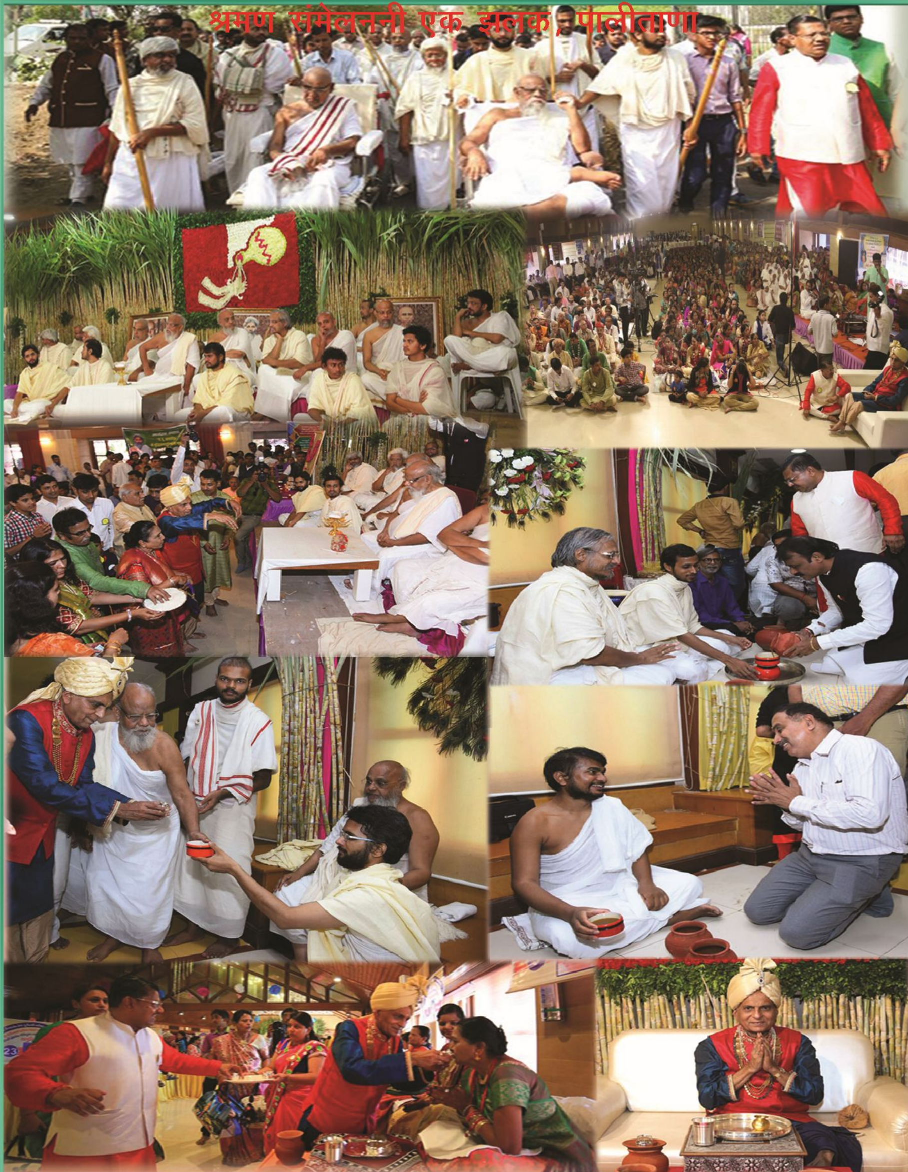

राष्ट्रसंत प. पू. आचार्यश्री पद्मसागरसूरीश्वरजी म.सा. नी निश्रामां
वर्षीतप पारणा प्रसंग ता. ९-५-२०१६

RNI : GUJMUL/2014/66126 SHRUTSAGAR (MONTHLY).POSTAL AT. GANDHINAGAR. ON 15TH OF EVERY MONTH. PRICE : RS. 15/- DATE OF PUBLICATION MAY- 2016

प्रकाशक

श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र, कोबा

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर गांधीनगर ३८२००७

फोन नं. (०७९) २३२७६२०४, २०५, २५२, फेक्स (०७९) २३२७६२४९

Website : www.kobatirth.org

email : gyanmandir@kobatirth.org

Printed and Published by : HIREN KISHORBHAI DOSHI, on behalf of SHRI MAHAVIR JAIN ARADHANA KENDRA, New Koba, Ta.&Dist. Gandhinagar, Pin-382007, Gujarat. And **Printed at :** NAVPRABHAT PRINTING PRESS, 9, Punaji Industrial Estate, Dhobighat, Dudheshwar, Ahmedabad-380004 and **Published at :** SHRI MAHAVIR JAIN ARADHANA KENDRA, New Koba, Ta.&Dist. Gandhinagar, Pin-382007, Gujarat.
Editor : HIREN KISHORBHAI DOSHI